

գաղութով, արդիւնքն ալ կը գաղթի,՝ Կերպական ձեռք կրնայ մտնել անհետանալ, շեշտը կրնայ տեղը փոխել, բայց ասանց ձեռքը յտուով եկած տառական փոփոխութիւնները կը մնան եւ երկուքն կ'ապրին:

(Ըրարանփելի:)

Հ. Գ. ՄԵՆ.



## Ո Ւ Ղ Ե Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԿՈՒՂԱԿՐԱՆԻ ԼԵՐԱՆՑ ՄԷԶ

(Ըրարանփելի:)

է.

Ամենահին պատմական ծանօթութիւններն որ թողած են մեզ՝ Տայ, յոյն, հռոմայեցի եւ վրացի պատմագիրները, շատ անորոշ կերպով կը նկարագրեն թէ ի՞նչ տեսակ ժողովուրդներ են բնակեր Կաւկասեան լեռանց մէջ: Այժմեան քիտականներն առ հասարակ շատ քիչ հաւատ կ'ընեն այն հին պատմագիրներու կցկոտոր նկարագրութիւններուն, որոնցմէ իրօք զփութար է որ եւ ռուսից եղբակցացութիւն հանել:

Կաւկասի բնական, աշխարհագրական դիրքն ենթադրել կու տայ որ Կաւկասեան լեռնաշղթաներու մի մասը հիւսիսէն, այսինքն Եւրոպայի կողմէն է եկած. իսկ միւսը հարաւէն կամ Ասիայէն. որովհետեւ զփութար է, իրօք, երեւակայել, որ ամբողջ ժողովրդային բանականի իրենց ընտանիքներով, իրեղեններով եւ անասուններով կարողանային այն հսկայ բարձրագագածներն ելլել — եւ մանաւանդ միւս կողմն անցնիլ: Հաւանականաբար զէպ ի լեռնաշղթան դիմող ժողովրդային բանակները հարկադրեալ են գտնուած՝ լեռանց ստորոտներու վրայ կանգ առնել եւ իրենցմէ յառաջ այնտեղ գտնուող բնակիչներու հետ ձուլուիլ եւ կամ իրենք են ձուլած, նայելով թէ ո՞վ տալի ուժեղ է հանդիսացած այն մաքառման ժամանակ, որ անշուշտ տեղի պիտի ունենար իրար մէջ: Այս կերպով՝ եկուոր ցեղերուն մէջէն այն ցեղը միայն կրնար փոքր ի շատէ հաստատուիլ եւ համեմատական յառաջդիմութիւն անել, որն իր դիրքին շնորհիւ կը կարողանար յարաբերութիւններ ունենալ ուրիշ ժողովուրդներու հետ:

Պատմական ժամանակներու սկիզբը իբրեւ հիւսիսէն եկած կամ արեւմտէն լեռնաբնակներ կը ներկայանան Աւանիցը (Աւեր, Օսեր կամ Օսեթներ), որ Կաւկասեան լեռնաշղթայի վրայ

հաստատուելէ վերջը, իրենց յարաբերութեանց աւելնալով եւ ազդեցութեան ռեզիւնաւորութեամբ են զէպ ի լեռն ծովի ափուղը: Իսկ Ասիայի կողմէն եկած կամ արեւմտէն ցեղերն էին՝ խաւքները, Ալանները, Հնդերը եւ Կաւկասները: Այս երկու խումբ ժողովուրդներն են զրաւած Կաւկասեան լեռնաշղթային գլխաւոր անցքերը՝ թէ կենդրոնական մասը — Տերէք գետի կողմէն — եւ թէ կողմնականը — Կասպից ծովի եզերքին մօտ: Թե Ալանները կամ այժմեան Օսերը եւրոպական ծագում ունին, թէ հիւսիսէն են եկած, եւ բոլորովին կը տարբերին իրենց դրացի լեռնականներէն, — այս կը հաստատուի նորագոյն գտնաբանական եւ լեզուագիտական հետազոտութիւններով<sup>1</sup>, Միս՝ ասիական խումբէն խաւքներու վրայ մեր պատմագիրներու մէջ ալ յիշատակութիւն կայ, բայց այս ցեղի ամենէն հետաքրքրական կողմերն մէկն ալ այն է, որ իր կրօնը նախ մովսիսականութիւնն է եղած, զոր ընդունած կ'երեւայ այս կողմերն եկող հրէական գաղթականութիւնէ: Թաթարական ընդհանուր արշաւանքի ժամանակ խաղաղներն ալ բռնի իսլամացած են. բայց շատ հաւանական է, որ այժմ իրենց մէջ բնակող հրէագաւառն ժողովրդեան մի մասը ծագումով օտար չլինի իրեն:

Հետաքրքրական է սակայն, որ վերջին մարգարանական են հնագիտական քննութիւնները կը ճգնին ցոյց տալ թէ այս տեղի բնիկ ժողովուրդներէն ոչ մէկը՝ Կաւկասի նախապատմական ժամանակի բնակիչներուն ուղղակի սերունդը չէ, որովհետեւ ամենահին գերեզմաններէն հինուան գտնվելու համապատասխան բնակիչներն երկնաբանութեան (brachycéphale) տեսակէն են: Եթէ ապաւայ աւելի հիմնաւոր քննութիւններն եւս հաստատեն տեսակներու այս տարբերութիւնը, հարկ է եղբակցընել թէ պեղուած հին գերեզմանները գոյութիւն ունէին Կաւկասի մէջ՝ այժմեան ցեղերու երեւալէն յառաջ:

Կաւկասի բնակիչները՝ իրենց ֆիզիկական պատկերի համեմատ՝ երկու ընդհանուր ցեղի կը վերանային. ֆինիցիոն (կամ ֆուրիոն) բուսմանաբնի հին գաւառներէն համաձայն) եւ ֆալգիոն: Առաջին ցեղի ներկայացուցիչները կը բնակին Կաւկասեան լեռնաշղթայի երկու լանջերու եւ Անդրկաւկասի արեւմտեան կէսին վրայ:

<sup>1</sup> Պատմա-էթնոլ. Կաւկաս, Կոպտեր. Ամս. Բնի. Ը. հրատարակ:



կրօնը մոծածանել կարարդինցիներու մէջ։ Իսրի-  
մեցիք այն ժամանակ թէ աւելի ուժեղ եւ թէ  
աւելի մօտ լինելով, յաջողեցան իրենց նպա-  
տակին հասնիլ եւ Չերքէսները մահմետականու-  
թեան ենթարկեցին։ Կարարդինցիներու հետ-  
րուած այս ուշադրութեան պատճառն այն էր,  
որ գէպ ի Կաւկաս տանող լեռնային գլխաւոր  
անցքերն իրենց ձեռքն էին եւ միանգամայն միւս  
գրաքի լեռնցիներու վրայ մեծ ազդեցութիւն ու-  
նէին։ Չերքէսներու մահմետականութիւն ընդու-  
նելովն՝ մրցումը չպակսեցաւ, այլ աւելի գրգռեց  
Ռուսներն, որոնք վերջ ի վերջոյ տապալեցին  
Թաթարաց իշխանութիւնն եւ բոլոր լեռնական-  
ներն հպատակեցուցին իրենց։ — Կարարդինցիք  
մինչեւ հիմայ ալ ազդեցութիւն ունին Կաւկա-  
սեան միւս լեռնականներուն վրայ։ Հիւսիսային  
Կաւկասի բոլոր լեռնցիք, ինչպէս Նաւա Կաւ-  
ները, Կարարդինցիներէն առած են իրենց զգես-  
տի, զինւորման, ձիաւարութեան ձեւերն եւ  
այլ բազմաթիւ սովորութիւնները, եւ մինչեւ  
հիմայ ալ ուշադրութեամբ կը հետեւին կա-  
րարդինեան օրինակն բոլոր փոփոխութիւններուն։  
Չերքէսներու միւս ցեղերուն մէջ ծանօթ են՝  
Աբշէններ, Բաշկերներ, Շաւաշներ եւ այլն,  
բայց այժմ ասոնք շատ քիչ բազմութիւն կը  
ներկայացնեն համեմատեալ իրենց նախկին  
թուին, որովհետեւ մեծ մասը զոհած է թուր-  
քիս եւ շարունակ ալ գաղթելու վրայ է։

Կաւկասեան լեռնականներուն գլխաւոր  
բազմութիւնն այժմ ամփոփուած է Դաղստանի  
մէջ։ Այս լեռնոց նահանգն ինչպէս անունն ալ  
ցոյց կուտայ, կը տարարուի գլխաւոր լեռնա-  
շղթային արեւելեան մասին շուրջը, եւ գրեթէ  
ամբողջ բնակուած է «Լեռնէ» (ГОРНЫ) կոչ-  
մամբ գորշուած ժողովրդով։ — «Լեռնցիք»,  
զոչուած անուններով բազմաթիւ ցեղերու կը  
բաժնուին, բայց իրենց մի ընդհանուր ալ ծագում  
են ունեցած, գոնէ ցեղերու մեծագոյն մասը։  
Դաղստան նահանգին մէջ կը բնակին նախ՝ Չե-  
լաններ, որոնք իրենց զինքն Կաւկէ կը կոչեն։  
Չէլեն անունն առնուած է իրենց Չելի կամ Չու-  
լա առանէն, որ այժմ կործանած է։ Այս լեռ-  
նականներուն բուն ծագումը նոյնպէս խաւարի  
մէջ է գեւ. Չէլեններու աւանդութեան համե-  
մատ (նոյն աւանդութիւնն ունին Նաւա Կարար-  
դինցիք) իրենց նախահայրն արաբացի է եղեր  
Թաթար անունով. բայց այս աւանդութիւնը  
մտած կ'երեւայ իրենց մէջ մահմետականութեան  
տարածուելէն ետքն, ուստի որեւէ իրական հիմ

գծաւոր է թէ ունեկայ, Դաղստանի զանազան  
կողմերը տեսնուած հին եկեղեցիներու աւերակ-  
ները ցոյց կու տան սակայն, որ քրիստոնէութիւնը  
բոլորովին օտար չէ եղեր այս կողմերը։ Լեռն-  
ցիք այժմ ստուար մեծամասնութեամբ իսլամ  
հետեւող են, բայց կան իրենց մէջ այնպիսի-  
ներ, ինչպէս Ինչիւ առուած ցեղը, որոնք ոչ  
բուն մահմետական են ոչ ալ քրիստոնէութիւնն  
են ընդունած, այլ պահած են հեթանոսական  
բարքերն ու սովորութիւններն եւ միեւնոյն ժա-  
մանակ եկեղեցիներու աւերակներուն վրայ զա-  
նազան ծէսեր կը կատարեն։ Իսլամը կատարե-  
լապէս կրցաւ արմատանալ անցեալ դարու մէջ  
միայն, մանաւանդ գաղտնիկ Զէլէնները շատ  
մոլեռանդ միւսլման եղած են։ Այս վերջիններն  
էին, որ ծնունդ տուին Շէյխ-Մահմադին, այն  
նշանաւոր լեռնցի շէյխին, որ անցեալ դարուն  
վերջը Հիւսիսային Կաւկասի բոլոր լեռնցիներն  
սոք հանեց Ռուսաց գէմ։ Շէյխ Շաֆը, որու  
վրայ արգէն խոսած եմ գրութեանս սկիզբը,  
միշտ հաւատարիմ տպաստանարան կը գտնէր  
Զէլէններու քով՝ իր քաղաքական գործունէու-  
թեան ծանր ու նեղ վայրկեաններուն։ Եւ ռուս-  
ական բանակն այն ժամանակ միայն կարողացաւ  
ընկճել անկուռ լեռնցի շէյխն, երբ զգաց թէ  
հարկաւոր էր նախ Զէլէնները խոնարհեցնելը։  
այնպէս ալ եղաւ. Զէլէններու անթափանցելի  
կուսական անտառները մի առ մի տապալներու  
հարաւածի տակ ընկան. զոյքն այն անտառներուն  
մէջէն մեծ նեղութիւններով ճանապարհ հար-  
թեց իր համար եւ այնպէս կրցաւ յառաջանալ  
Համիլի վրայ։ — Վերջին 1877/8 ռուս-տառ-  
կական պատերազմի ժամանակ զիւրահաւատ եւ  
պատերազմաւոր Զէլէնները դարձեալ ապստամ-  
բեցան Ռուսաց դէմ, թշնամի մահմետական  
պետութեան գործակալներու գրգռութեամբ,  
բայց այս անգամ իրենց ընդդիմութիւնը շատ  
տկար էր, եւ շուտով ընկճեցան։

Դաղստանի լեռնականներուն մեծագոյն  
մասը յայտնի է այժմ Լեզգի ընդհանուր անուան  
տակ, բայց քննիչները կը համարին թէ այս  
պարագայի մէջ, այն ընդհանուր անունն անյար-  
մար է, որովհետեւ ենթադրել կու տայ թէ ա-  
նոնք ալ Չերքէսներու եւ Զէլէններու նման մի  
ընդհանուր լեզու կը խօսին, որ ճիշդ չէ։ Դաղ-  
ստանի բնիկներուն մէջ առ նուազն վեց անկախ  
լեզու կայ, որոնց իւրաքանչիւրն ալ բազմաթիւ  
բարբառներ ու ունի։ Բայց լեզուի կամ բար-  
բառի միութիւնը լեռնցիներու մէջ քաղաքա-  
կան միութեան նշանն է։ Հաստ անգամ տարբեր

ծագում ունեցող ցեղերը, կամ աւելի ճիշդ՝ գիւղական կամ լեռնային հասարակութիւններ մի միութիւն կը կազմեն եւ մի լեզու կը խօսին, երբեմն ալ ասոր ճիշդ հակառակը՝ մի եւ նոյն ծագում ունեցող ժողովրդեան այլեւայլ մասերը տարբեր լեզու կը խօսին: Բայց կայ այս լեռնացիներու մէջ մի լեզու, որ միջազգային բարբառի դեր կը կատարէ իրենց համար, եւ հասկանալի է՝ նահանգին բոլոր լեռնական ցեղերուն: Այս լեզուն՝ ավերելն է. այս եւ պատճառն, որ նոյն լեզուն խոսող լեռնացիներն ընդհանրապէս ալ Աւեր կը կոչուին: Իսկ Վրացիք՝ գլխաւոր լեռնաշղթային հիւսիսային զտախլային վրայ բնակող բոլոր լեռնացիներն, որոնց մէջ են եւ Ավարները, առ հասարակ Գլխաւոր կը կոչեն որ Բաց կամ Բրէ Կոչնի անունը:

Գարստանի լեռնացիներուն մէջ մահմադականութիւնը մուսուլման է. դարուն՝ Արաբներու արշաւանքով: Անկէ վերջը պատմութիւնը բուրդովն կը լուէ իրենց վրայ մինչեւ ժվ. դար, երբ կ'իմանանք, թէ Վերջերս խաները աստիկ զորացած անընդհատ յարձակումներով ահի եւ հպատակութեան տակ կը պահեն բոլոր Անգր-կականսեան նահանգները, մինչեւ այն աստիճանն, որ քանի մը պարսկական խաները, Ախալցխայի թուրք փաշան եւ Վրաց ճերակ Բ. արքան ստիպուած էին հարկ տալ լեռնացի խանին: Ավարաց իշխանութիւնը տապալումը եղաւ Վաղարեան զորացածն, որ Ռուսաց բանակին զլուխն անցած, 1800 Նոյեմբեր 7ին մեծ ջարդ մը տուաւ իրենն: Ավարներէն վերջ կու գան Կոչ-Կոսմանները, որոնց Սուրխայա խանը նոյնպէս մեծ կռիւներ մղած է Ռուսաց դէմ. մերթ հպատակած, մերթ իր հաւատարմութեան երդման դրած, եւ վերջապէս 1819ին կտտարեալ ապստամբութիւն է յայտնած: Անհնազանդ լեռնացի պատժելու համար 1820ին ուրիշ հայ զորացած մը՝ իշխան Մարգարեան գլխից Կոսման, խանին բնակավայրը, եւ անոր հրոսակախումը մեծ կտտարեով ցրուելէ ետքը, ամբողջ զբղջ հպատակեցուց. եւ Սուրխայան ալ զրկելով խանութենէն, տեղը ուրիշ մը դրաւ: Կազիկոմուխներուն խօսած լեզուն Լիւրեքն կը կոչուի:

Հիւսիսային Կաւկասի Գաղարան կոչուած նահանգի մէջ՝ 1886 թ. ազգահամարին համաձայն 592.780 բնակիչ կայ: Այս վիճակագրութեան մէջ 88 լեռնական ցեղ է հաշուուած, որոց զխօսորն են՝

|                |              |
|----------------|--------------|
| Աւարները       | 419.741      |
| Դարգիները      | 117.168      |
| Սիւրխները      | 103.288      |
| Կոսմանները     | 60.836       |
| Կազիկոմուխները | 48.316 եւ.ն. |

Կան ցեղեր, որոնք այժմ հազիւ քանի մը հազար հոգի կը բաժանուին: Այսպիսիները շարժական պահելու վրայ են:

Կաւկասագետները քննելով այս լեռնականաց լեզուները՝ կը հաստատեն, որ անոնք այս նահանգէն դուրս ուրիշ լեզուներու հետ ազգակցութիւն չունին, այլ անկասկած լեզուական միութիւն կը կազմեն: Լեռնային այս կղզիացման, ինչպէս եւ այլ աշխարհագրական հանգամանքի վրայ հիմնուելով՝ վերջականապէս հերքուած կը համարին այն կարծիքը թէ Կաւկասեան պարանոցն իբրեւ կամուրջ է ծառայած ազգաց զաղտկանութեան համար, Ասիայէն դէպ ի Եւրոպա: Ասոր հակառակ հաւանական կը համարին այն ենթադրութիւնը թէ այժմեան Կաւկասեան լեռնաշխարհներն աննշան միացորդներն են այն նախնական ցեղերու, որոնք, ինչպէս վերն յիշեցինք, նախ Կաւկասի հիւսիսային կողմն, ընդարձակ դաշտավայրերու վրայ էին հաստատուած, ուսկից զօրեղագոյն ցեղերու հալածումը բերած նետած է զիրենք այն «սար տ. ձորի», մէջ, Ռուսի իբր ճիշդ պէտք է լեզուի Ուսլարի ասածը թէ՝ «Կաւկաս» ու ինչ ծաղիւնդներու քաղցրահամութեան հետ, այլ հարթավայրերու մէջ նեղուած եւ հալածուած ցեղերու ապստամբութեան եղած: Իսկ այն նեղող եւ հալածող ժողովուրդն եղած են հաւանականաբար ինքի-ինքի-ինքի ցեղերն, որոնք հիւսիս-արեւելէն, այսինքն Վրաց գետին միւս կողմէն, եւ հարաւ-արեւելէն, այսինքն Պարսկաստանէն գալով, դէպ ի Կաւկասեան լեռնային պարանոցն են դիմած եւ բոլոր բնիկներն իրենց առջեւէն քշելով, իրենց գրաւած են այն բոլոր հարթավայրերն, որոնք առարածական ժողովրդեան համար որոշ դիւրութիւններ կը ներկայացընէին: Այս թաթարական ցեղերն այժմ կը բնակին՝ Հիւսիսային Կաւկասի դաշտավայրերու, Կասպից ծովի արեւմտեան եզրերի եւ Անգր-կական բոլոր դաշտային տեղերու եւ բարձրագուստներու վրայ: Այս Մոնղոլական ծովին մէջ իբրեւ կղզի կը բարձրանայ Մեծ Կաւկասի իրանն, որու վրայ ապաստանարան գտնւի են նեղուած զանազան լեռնական ցեղերն եւ Վրացիք:

Աւելորդ է կարծեմ ստել, որ մեր յիշած լեռնական ցեղերէն ոչ մէկուն լեզուն որեւէ գրականութիւն ունի: Այս լեզուներն եւ առանձին բարբառները կը պահպանուին շնորհիւ այն պարագային, որ խոսողներն իրենց անմատչելի ձորե-

Այս լեռնացի բնակիչներու մէջ ամենէն բազմաթիւն են Վարդգանիսի Թուրք-Խանութիւնը եւ Պարսիկները, յետոյ Կոսման Զերտիւնը (9210 հոգի) Ռուսներ 5820: Վրացի նահանգի մէջ Լայոց թիւ 1058 է. ասոնք ալ դերերն են Պարսիկ ծովերէն գաղաթներու մէջ կը բնակին (Կասպից ծովի վրայ): Ռուսաց մեծ մասը նոյնպէս գաղաթներու մէջ է բնակուած:

